

Fas'ta Sivil-Asker İlişkileri

Öz

Teoride sivil asker ilişkileri, sivil otorite ve askeri otorite arasındaki ilişkinin ya da sivil halk ve asker arasındaki ilişkinin, sivil kontrolün etkinliğinin ordunun görevlerinin sınırını çizme ve bunları rasyonelleştirme bakımından, iki tarafın da diğeri tarafından hâkimiyet altına alınması bakımından ve bu ilişkinin rekabetçi ya da işbirlikçi olup olmadığının incelenmesi anlamına gelir. Araştırmacıların ilgilendiği konu ise, orduyu siyasi liderliğe tabi kılan bir sivil kontrol mekanizması aracılığıyla, ordunun siyaset ile ilgilenmesinin engellenmesine olan ihtiyacıdır.

Eğer Batılı demokrasiler sivil halk ve asker ilişkisini, silahlı kuvvetlerinin siyasi tarafsızlığı modeli ile çözdüler ise, Üçüncü Dünya ülkeleri halen ordunun siyasi rolünün sadece doğrudan müdahale şeklinde krizi ile ilgili değil, siyasi hayat içerisinde kamusal bir rol aracılığıyla da müdahalesi olabileceği fikrindedirler.

İki darbe girişimi hariç olmak kaydıyla ve Fas rejiminin otoriteryen sistemi nedeniyle, ordu anayasal ve siyasal olarak, siyasi ve askeri nüfuzu birleştiren tek aktör olan monarşiye bağımlı hale gelmiştir. Ordu kendisine bir takım yeni roller oluşturarak monarşiyi destekleme aracı haline gelmiş olmasına rağmen, kral tarafından icra edilen kontrolün sivil gücü, aynı zamanda ordunun siyasete müdahalesine karşı bir veya siyasi elitlere karşı gelen askeri elitlere karşı bir güvenlik subabı görevi görmektedir.

Anahtar Kelimeler: Fas, Sivil Otorite, Ordu, Monarşi, Elitler

Nabil Zegaoui

Dr., Fas Stratejik Çalışmalar
ve Araştırma Merkezi
Başkanı. Fas.

Civil Military Relations in Morocco

Abstract

In theory, civil-military relations refer to the relationship between the civilian authority and the military authority or the relationship between civilians and military, in terms of whether they are competitive or cooperative, and in terms of either party being dominated by the other, on the basis that the effectiveness of civilian control is capable of rationalizing and demarcating the roles of the army. Researchers are interested in the need for the departure of military from the preoccupation with politics through the mechanism of civil control based on subjecting the military to the political leadership.

If the Western democracies have settled the relationship of civilians to military through the model of political neutrality of its armed forces, the Third World countries are still living on the rhythm of the political role of the military is not related only to the crisis in the form of direct intervention, but also through a public role in political life.

With the exception of two coup attempts, and by virtue of the Moroccan regime's civil authoritarian system, the army has become constitutionally and politically subordinate to the monarchy, the only actor that combines political and military influence. Although the military has become a tool to support the monarchy by engineering new roles for the army, the civilian power of control embodied by the king is at the same time a safety valve against military intervention in politics, or military elites turn into antagonism with political elites.

Keywords: Morocco, Civil Authority, Military, Monarchy, Elites

العلاقة بين الجيش والمدنيين في المغرب

ملخص

نظريا، تفيد العلاقات بين الجيش والمدنيين البحث عما إذا كانت العلاقة بين السلطة المدنية والسلطة العسكرية أو العلاقة بين الشعب والعسكر علاقة تنافسية أم تعاونية من ناحية مدى تأثير السيطرة المدنية في عقلنة ورسم حدود مهام ووظائف الجيش و من ناحية سيطرة طرف من الطرفين على الطرف الآخر. أما الموضوع الذي يثير اهتمام الباحثين فهو الحاجة الى منع اهتمام العسكر بالسياسة عن طريق آلية تحكم مدنية تجبر الجيش على أن يكون تابعا للقيادة السياسية.

إذا كانت الديمقراطيات الغربية قد حلت العلاقة بين الشعب والعسكر عن طريق نموذج الحيادية السياسية للقوات المسلحة فان دول العالم الثالثة مازالت تؤمن بأن الدور السياسي للجيش لا يكون متعلقا بالتدخل بشكل مباشر في الأزمات فحسب بل يمكن أن يكون عن طريق التدخل بشكل مؤسسي داخل الحياة السياسية.

لقد أصبح الجيش سياسيا ودستوريا باستثناء محاولتي الانقلاب مرتبطا بالنظام الملكي الذي يعتبر العامل الوحيد الذي يوحد النفوذ العسكري والسياسي بسبب النظام السلطوي للمغرب. وبالرغم من أن الجيش أصبح وسيلة لدعم الملكية عن طريق إيجاد أدوار جديدة لنفسه إلا أن القوة الشعبية للسيطرة التي تنفذ من قبل الملك تعمل كصمام أمان ضد تدخل الجيش بالسياسة أو ضد النخبة العسكرية التي تعارض النخبة السياسية أيضا

المغرب، السلطة المدنية، الجيش، الحكومة الملكية، النخب الكلمات المفتاحية:

Giriş

Üzerinde çalışılan olguya dair pek çok terim kullanılmaktadır. Şöyle ki, akademik çevreler “askeri kurumlar” terimini, askeri literatür “silahlı kuvvetler” ifadesini, siyasi kamuoyu “ordu” söylemini kullanırken, makale hepsini bir araya getirerek inceleyecek ve (siyasi ve toplumsal olmak üzere) sivil alanla olan bağlantısını ayırt etmek adına bu olguyu kanuni, siyasi ve sosyolojik açılardan ele alacaktır.

Peki, sivil ve askeri otorite arasındaki ya da siviller ve askerler arasındaki ilişki rekabete mi, yoksa işbirliğine mi dayalıdır? Ve hangisi hangisinin kontrolü altındadır?

Ordunun gücü ve toplumsal- siyasi etkisi özel durumlara göre belirlenir. Zira, silahlı kuvvetlerin alışılmışın dışında pek çok rolü vardır. Askeriyenin siyasi rolü, sadece darbe ve devrimler gibi doğrudan müdahaleye dayanan kriz durumlarıyla ilgili değildir. Aynı zamanda bilhassa dış tehditlerin yanı sıra siyaset hayatında da daimi ve genel bir role sahip olabilir.

Yıllardan beri askeri konularla ilgilenen araştırmacılar hala, askerlerin siyasetle uğraşmaması ve tamamen askeri tecrübe olan stratejik düzenlemeler

söz konusu olduğunda bile seçilmiş siyasi lidere tabi olmaları gerektiğine dikkat çekerek önceki ABD başkanı General Dwight Eisenhower'ın "Denetim ve kısıtlama olmadığında ordunun siyasal etkisi artarsa ne olur?"¹ sözünün altını çizmektedirler.

Silahlı kuvvetlerin siyasi tarafsızlığını sağlamak için tarih boyunca girişimlerde bulunuldu. Fransız sivil- asker ilişkileri teorisyenleri, ikinci cumhuriyeti bir tarafsızlık modeli olarak gördüler. Çünkü silahlı kuvvetler, bu aşamada sessiz ve itaatkâr kalmıştır. Bu itaat onlar için kendi içlerinde bir amaç teşkil ettiğinden sadece profesyonel meselelerle ve askeri taktiklerle ilgilenmişlerdir.²

Genel olarak üçüncü dünya ülkelerindeki ve özellikle de Arap ve Afrika ülkelerindeki askeriye, rejimleri içten koruyabilen ve değiştirebilen tek düzenli ve hiyerarşik kurumdur.³ Fas'ta ordu krala bağlıdır ve onları birbirinden ayırmak zordur. Kral, askeri ve siyasi merkezi birleştirir. Böylece kraliyet düzeyinde, sivil ve askeriye arasında ayırıcı sınırlar yoktur. Bu çalışma Fas askeri örgütünün metodolojik analizine dayanmaktadır. "Fas ordusu, siyasi ortamla nasıl etkileşim içine girer ve bu bağlamda Fas Ordusu'nun bağımsızlığının sınırları nelerdir?" sorularına cevap vermeye çalışmaktadır.

1. Ayrılma ve Birleşme Noktasında Askeri ve Siyasi Kurum

Silahlı kuvvetler, devletin güvenliğini muhafaza etmenin temel taşı olarak kabul edilmektedir ve bu alandaki faaliyetler ordunun asli görevi ile ilgilidir.⁴ Ancak güvenlik boyutunda iç siyasete dahil olmazlar. Eğer siyasi meseleler iç meseleler olarak kabul edilebiliyorsa ve bu meseleler sivillerin yetkisi dahilinde ise, dışişleri ve savunma alanı da, hem askerlerin hem de sivillerin müdahale edebildiği geleneksel ortak alandır.⁵

Sivil otorite zayıfladığında ordu, siyasi gücü kullanabilir. Samuel Huntington, "Asker ve Devlet" isimli kitabında, askeriye'nin siyasete eğilimli olmasını, askerlerin siyasi faaliyetlerde aktif yer almasıyla ilişkilendirmiştir.

Devletin bir kurumu olarak ordu, bir iktidar aracına ve bir iktidar ordu-

¹ Cemil Matar, Dış Siyasette Askeri Oluşum...Amerikan Modeli, 5 Mayıs 2015: <http://assafir.com/Article/18/405669/AuthorArticle>

² Fuad El- Aga, **Askeri Sosyoloji**, Birinci Baskı, Ürdün: Usame Basın ve Yayın evi, 2008, s.214.

³ Leyla Seyyid Mustafa Erbab, "Sudan'da Ordu ve Siyasi İstikrar", **Arap Siyaset Bilimleri Dergisi**, sayı 36 (Sonbahar 2012), s. 9.

⁴ Yehuda bin Mayir, **İsrail'de Sivil- Askeriye İlişkileri**, Tercüme: Mustafa Er-Raz, (Mısır: Medbuli Kütüphanesi, 1998), s. 32.

⁵ Yehuda bin Mayir, **İsrail'de Sivil- Askeriye İlişkileri**, Tercüme: Mustafa Er-Raz, (Mısır: Medbuli Kütüphanesi, 1998), s. 32.

sunu indirgenmemelidir. Siyasi çatışmaların, yani siyasi kurumların etkisi dışında bırakılmalıdır. Ordunun bu tarafsız konumuna olan bağlılığı, anavatanın ve devletin koruyucusu olarak anayasal işlevine bağlı olduğu anlamına gelir. Modern demokratik sistemin iki politik gerçekliği vurgulanır: Birincisi; siyaset ve rekabetin sultadan bağımsız olması. İkincisi; şiddetin bu sistemde değişimin araç ve gereci olmadığı.⁶

Ne var ki, tarafsız ya da siyasileştirilmemiş bir ordu fikri, “gerçekçi bir politik gerçeklik” değil, yalnızca anayasal bir kavramdır.⁷ Kral, ordunun tarafsızlığının ve aynı zamanda ordunun başının tarafsızlığının garantörü olduğunda bile, ordu gerçek anlamda tarafsız değildir. Daha az rolü olan siyasi bir aktördür. Kraliyet kurumu ise en yetkili siyasi aktördür. Ordu, kraliyetten bağımsız değil, bilakis ona bağlıdır.

Ordunun krala olan bağlılığı, askeri arka planın neticesindedir. Aynı zamanda ordunun biat belgesini imzalamasına ve şahsileştirme konusunda iyi olan devlet mekanizmaları ile benzerlik göstermesine dayanır. Bu bağlılık, devlete ve yasaya olan sadakatinden önce gelebilir. Üst düzey subaylar kralı, Kraliyet Silahlı Kuvvetleri Komutanı rütbesinden dolayı bir asker olarak selamlarlar ve müminlerin emiri vasfıyla da elini öperler.

Askeri otoritenin Kraliyet yürütme Kurulu’na bağlanması, Fas’ın siyaset tarihi boyunca birçok sorun yaratmıştır. Kralın anayasanın gücü ile askeriyenin üstünde olduğu ve askeriyenin kanunun gücüyle krala tabi olduğu doğrudur. Fakat kral ya da siyasi bir aktör söz konusu olduğunda tarafsız ordudan sivil açıdan, askeriyenin başının tarafını tutmaması beklenir.

1.a) Askeri otorite kralın hâkimiyetinde olan bir alandır.

Kral ilk ordunun özgür Fas’ta kurulduğunu ilan ettiğinde, bu dünya çapında bir karar oldu. Ülke çapında askeriye, kralın tek otorite olduğunu temsil etti. En başından beri ordu, krala tabi ve bağlıdır. Özellikle parlamento, askeriyenin kurulmasına yönelik yasama görevi teşkil etmemiştir ve askeriyenin üzerinde bir denetime de sahip değildir.⁸ Kral V. Muhammed, Fransız ve İspanyol desteğine dayanarak ordunun kurulması görevini üstlenmiştir. Sömürgeci kuvvetlerdeki Faslı mensuplar ve Kurtuluş Ordusu mensup-

⁶ Abdulilah Bilkaziz, “Ordu ve Otorite Arasındaki İlişki Dengesinde Siyaset”, **Arap Dünyasında Ordu, Siyaset ve Otorite**, Birinci Baskı, (Lübnan: Arap Birliği Çalışmaları Merkezi, 2002), s. 18.

⁷ Alaaddin Hilal ve Nifin Mas’ad, **Modern Arap Siyasi Rejimi- Süreklilik ve Değişim Sorunları**, Dördüncü Baskı, (Lübnan: Arap Birliği Çalışmaları Merkezi, 2002), s. 66.

⁸ Muhammed Şakir, **Fas’ta Geçmişten Günümüze Askeriye**, (Fas: Doğu Afrika, 2008), s. 131.

ları arasından yüce tahta sadık kişiler seçmeye ve bunları Kraliyet Silahlı Kuvvetleri çatısı altında bir araya toplamaya çalışmıştır.

Kral, kurumsal yaşamın kilit noktası olarak kabul edilen devlet kuruluşlarının başkanı olması neticesinde büyük bir etkiye sahiptir. Askeri otorite ile olan ilişkisi, Kraliyet Silahlı Kuvvetlerinin en yüksek rütbeli komutanı sıfatıyla askeriyenin başı olması ve (anayasanın 53. maddesine göre) askeri görevlere atama yapması şeklindedir. Kral, ayrıca Anayasa'nın 54. maddesi kapsamında ilk kez kurulan Yüksek Güvenlik Konseyi'ne de başkanlık etmektedir.⁹

Ayrıca kral tarafından yönetilen Bakanlar Kurulu, askeri otorite ile bağlantılıdır. Askeri projeler ve devlet siyasetinin stratejik hamleleri, bu konseyin anayasanın 48. maddesine göre kararlaştırdığı önemli konularındandır. Bu da siyaset kuramında askeriye yönetiminin stratejik boyutuyla alakalıdır. Kral ayrıca, Bakanlar Kurulu'nun kendisini askeri lider kabul etmesi kapsamında başbakanın imzasıyla otuz gün boyunca kuşatma durumunu ya da parlamentonun bilgilendirilmesinden sonra savaş durumunu ilan etme hakkına sahiptir (anayasanın 99. maddesi). Buna ordunun iç ve dış güvenliğini savunmak için ordunun seferber edilmesi kararı da dahildir.

Savunma politikası, Bakanlar Kurulu tarafından kararlaştırılmaktadır. Önceden ise, hükümeti sadece belirlenmiş bir politika hakkında bilgilendiren ve hükümetle ortak karar almayan kral tarafından belirleniyordu.¹⁰ Abdullah İbrahim yönetiminin kaldırılmasının temel nedenlerinden biri de hükümetin bünyesindeki silahlı kuvvetlerin statüsünü talep etmesiydi.¹¹

Askeriye, kralın anayasadaki egemenliğine tabidir. Fas ordusunun krala olan bağlılığı, Fas'ın 1962'de anayasal döneme girmesinden önceye dayanır. Fas ordusu, her şeyden önce kralın ordusu olduğu olgusuyla, 1956' da kurulduğu andan itibaren "Fas Kraliyet Silahlı Kuvvetleri" ismini taşıdı. Bu isim, köklü kraliyet düzeninin gücünden kaynaklanmıştır. Fas ordusunun kabul ettiği armadaki düzenleme (Allah-vatan-kral) esas alınmıştır. Fas ordusunun krala bağlılığı, kraliyetin icraları konusunda Fas siyasi düzen yapısı ile uyum sağlamaktadır. Özellikle askeri alan, siyasi bir alandır ve kral, yüce egemenliğin tek temsilcisidir.

⁹ 54. Bölümün ilk paragrafında: "Ülkenin iç ve dış güvenlik stratejileri, kriz durumlarının yönetimi ve ayrıca güvenlik yönetiminde polis güçlerine nezaret etmek gibi konularda istişare organı sıfatıyla Yüksek Güvenlik Konseyi yer alacaktır." İfadesine yer verilir.

¹⁰ Ömer Benduru, *Fas Siyasi Rejimi*, İlk Baskı, Fas, 2002, s. 87.

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bakınız, El-Ma'ti Mencib, "Kraliyet Silahlı Kuvvetleri ve Fas'ta Ordunun Rolünü Siyasallaştırmaya Yönelik Siyaset", *Bakış Açısı Dergisi*, sayı 35 (Kış, 2008), s. 9.

1.b) Ordunun iç siyaset tepkimelerine dâhil olması

Bağımsızlık sonrası çoğu Afrika lideri, muhalefetin bastırılması ve rejime yönelik siyasi desteği sağlama gibi politik amaçlarına ulaşmak için milli orduları politikada görevlendirdi. ¹² Kraliyetin güvenlik krizleri ve iç siyaset kapsamında ordudan yardım istemesi, 1959'da Rif bölgesinde ve 1965'te Kazablanka'daki halk ayaklanmaları karşısında Fas bağımsız siyaset yaşamında, sarayın vazgeçilmez bir müttefiki olan silahlı kuvvetlerin varlığına dayanmaktadır. Ordu emniyet kontrolünü sağlamış ve Fas'ın kritik anlarında zapt edici bir güç olmuştur. 1981 ve 1984'te Kazablanka'da ve 1990'da Fes'ten günümüze kadar ordu, peş peşe çatışmaları otorite lehine sonlandırmak için uygun zamanlarda müdahale ettiğini ispatlamıştır.¹³

Ordu, hükümetin devamlılığı kapsamında önemli bir unsur haline gelmiştir ve diğer iç güvenlik organlarının güçlü bir yardımcısı olarak asıl görevi iç güvenliği sağlamak olmuştur. Ordu eğitiminin niteliği ve kışlaların seçilmesi gibi iç güvenlik konularında orduya duyulan güven artmıştır. Ordu teşkilatları dışsal tehditlerle değil, içsel güvenlikle bağlantılı konulara yoğunlaşmıştır.¹⁴

Fas ordusu her zaman kral için içsel güvenliği sağlama aracı oldu. Siyasi arkaplanlı isyanların bastırılmasında kralın yardımcı ve sadık bir müttefiki idi. 60'lı yılların rejimine dayanan bir destek haline geldi ve ordu, 1965 yılından itibaren kralın "tek güç" olmasını sağladı.¹⁵

Ağustos 1964-1974 yılları arasındaki Kral II. Hasan zamanında Dışişleri Bakanı olarak görev yapan General Muhammed Efkir'in dönemi, ordunun Fas siyasi yaşamında en fazla etkiye sahip olduğu dönemdir. Efkir, kralın sağ koluydu. Hükümet kurulurken içişleri bakanlığına ya da diğer bakanlıkları kontrolünde tutan bakanlıklara bakanların atanmasında nihai söz söyleme yetkisine sahipti.¹⁶ Bu durum içişleri bakanlığını yöneten General Efkir'in askeri kimliğiyle bağlantılıydı. Daha sonra, akabindeki hükümetlerdeki içişleri bakanlığının ataerkilliği, bakanlığa başkanlık eden sivil şahsiyetler döneminde de devam etmiştir.

¹²Hamdi Abdurrahman, "Afrikalı üst tabaka...askeriyenin mücadelesi ve siyasi bölünme..", **Demokrasi Dergisi**", sayı 53 (Ocak 2014), s. 43.

¹³Abdurrahim El-Itri, **Fas'ta Üst Tabaka Yapısı**, İlk Baskı, (Fas: Defter ve Bakış Açısı Yayınları, 2006), s. 238.

¹⁴Manzar Süleyman, **Arap Dünyasında Ordu, Siyaset Ve Egemenlik**, "Arap Dünyasında Ordu ve Siyasete Bakış Açısı", İlk Baskı, (Lübnan: Arap Birliği Çalışmaları Merkezi, 2002), s. 85-86.

¹⁵Pierre Ver Mourin: **Bağımsızlıktan İtibaren Fas Tarihi**, Çeviri: Abdurrahim Hazel, (Fas: Doğu Afrika, 2010), s. 78.

¹⁶Said Es-Sadiki, **Fas Ordusunun İki Dönemi ve Tek Düzeni**, 23 Mart 2015 tarihli El-Cezira Çalışmaları Raporu, s. 7.

Generalin 1964 hükümetine dahli, askeri kurumun idari-siyasi yetkiyi kullanmasına yol açtı ve otorite üzerinde mücadeleye girişmesine neden oldu. II. Hasan 70'li yılların başlarında kralın yerini almak isteyen siyasi bir aktöre dönüşen askeriyenin isteklerinden bıktı.¹⁷ Ordu, kralın rejimine aykırı davranışlar bağlamında ilerleme kaydedememesinden sonra krallık otoritesi ile ilgili olası bir alternatife göre pozisyonunu değiştireceğine işaret ederek bir senede peş peşe iki darbe girişiminde bulundu.

Ordu, Fas'a karşı askeri tehditlerin bulunmadığını anladıktan sonra, kendisinde siyasi düzeni yeniden kurma görevini üstlenme fikrine zemin hazırlayan siyasi bir bilinç peyda olmuştur. Sonrasında da kral, görevlerini ihmal etmiştir. Ordunun siyasi eyleme dönüşümü, II. Hasan'ın rejimine karşı çıkan kuvvetlerin radikal bileşeni ile koordinasyon derecesine vardı. Öncesinde ise ordu, muhalefetleri bastırmak ve direnişçileri yatıştırmak yani kralla yaşanabilecek açıktan bir çatışmayı önlemekle vazifelendirilmişti. Siyasi tabakanın orduyu izole etme ve kralı kazanma çabası kapsamındaki düşmanlığından ordunun sıyrılması, siyasi tabaka ile uzlaşması sayesinde oldu. 2000 yılında haftalık "Dergi"nin yayınlanmasından sonra hükümete bir suikast hazırladı. Dergide Basralı ve Fıkıhçı siyasi bir muhalifin mesajı, Halk Kuvvetleri Ulusal Birliği liderlerinin ikinci bir askeri darbe hazırlığında olduklarına işaret etti. Yazar, o dönemde daha güçlü sol parti adına koordinasyon ve ordu içindeki bazı örgütlerle bağlantı görevini üstlendiğini onayladı. General Efkir şahsındaki ordunun, "hükümetin devredilmesinden sonra yeni bir otoritenin oluşumuna yardım eden parti liderlerine bırakıldığı ve partinin örgütlerini güçlendirmesine yardım etmek için ordudan genç subaylarla temaslarda bulunulduğu bildirildi. Bunların hükümetin ele geçirilmesini onaylayan darbe lideri Efkir ile yapılan anlaşmalara paralel olarak gerçekleştirildiği belirtildi.¹⁸ Yaşanan tüm bu gelişmeler ise, eninde sonunda ordunun iktidar gücünü zorla ele geçirmesine sebebiyet vermiştir.

Kral ve ordu arasındaki zıtlık olayları, sarayın şüphelendiğini ve krala karşı teyakkuzda olacağı iddia edilen organlara karşı kralın da tedbir aldığını tasdik etti.¹⁹ Ordudan başlanarak rejimin yapısı yenilendi. Öyle ki krallık askeriyeyi bir aktör olarak değil, koruyucu bir unsur olarak değiştirerek imajını yeniledi. Bunu için de önce askeriye üyelerinin yenilenmesi gereki-

¹⁷Muhammed Zarif, **Baştan Sona Fas'ta Din ve Siyaset**, (Fas: Siyaset Sosyolojisinin Fas Dergisi Yayınları, 2000), s. 69.

¹⁸Ayrıntılı bilgi için, Basralı Fıkıh Aliminin, Abdurrahman El-Yusufi Abdurrahman Buabid'e hitaben yazdığı 8 Ağustos 1974 tarihli mektuba buradan ulaşabilirsiniz: http://www.maroc-realites.com/web/maroc-realites-ar/lettre_fqih

¹⁹Mustafa El-Ulvi, **Bir Gazetecinin ve Üç Kralın Notları**, (Fas: Günlük Haberle Yayınları, 2011), s. 133.

yordu. Ordunun siyasi etkisinin sona erdirilmesi kapsamında 1972’de Milli Savunma Bakanı’nın görevi iptal edildi ve kral başkomutan olarak yetkilerini bünyesinde topladı. Milli Savunma Bakanlığı’nun idaresini, 1997’de milli savunmadan sorumlu (halen başbakan olan) ilk bakanın garantörlüğünde yapılandırabilmek için geri almak karşılığında kralın idaresi altındaki bir genel sekretere verdi. Bu bakanlık kralın, başına partili olmayan kişileri getirerek egemenliği altında tuttuğu bakanlıklardandır. Sadece kraldan yetki alır. Başbakan, milli savunma bakanının görev ve yetkilerini kralı otoritesi altında belirler.²⁰ Kralın milli savunma yönetimini sivil bir kişiye devretmesi, savaş kararını askeri değil, siyasi kılması hedefiyledir. Bu ilgili bakanın siyasi bir pozisyona sahip olduğu anlamına gelmez, yetkilerini askeri ve siyasi merkez arasında bağ kuran kraldan alır. Bu durum savaş kararı için siyasi meşruluk sağlar.

1.c) Ordu, dış siyaset kararlarını uygulama aracıdır.

İç siyasete yönelik askeri yasakların aksine, silahlı kuvvetler açıkça, dış siyasete katkıda bulunabilir. Milli güvenlik ile ilgili stratejik kararlar alınmasına askeriye komutanlarının katılımı mecburidir. Bu kritik stratejik kararlar, devlet başkanının ya da silahlı kuvvetler başkomutanı sıfatıyla kralın aldığı savaş kararı gibi kararlardır. Bu kararlar münakaşa edilmek için başkana sunulmadan önce askeri komutanlık tarafından oluşturulur. Sonrasında ise yürütülmesi gereken bir savaş görevi olarak silahlı kuvvetlere geri döneceğinden nihai şekli onaylanır.²¹

Halen Fas ordusunun askeri doktrininin odak noktası olan ulusal toprak meseleleri ve ortak Arap savunma meseleleri, ordunun geleneksel askeri görevleri kapsamında kabul edilmiştir. Öte yandan ordu, yeni uluslararası görevlere yönlendirilmiştir. Geleneksel vazifesi çerçevesinde Fas ordusu, iki ülke arasında yer alan sınır bölgesi etrafında silahlандığı için Cezayir ile hila fa düşmüştür. Bu bölge, Ekim 1963’te üç gün süren kum savaşında mücadele edilen bölgedir. İlgili sorun çözüme kavuşmamış ve akabinde 1967 yılında askeri çatışma tekrarlanmıştır.

Yeşil Yürüyüş Bayramı, 6 Kasım 1975’te düzenlenmiştir. 14 Kasım’da İspanya ve Fas arasında anlaşma imzalanmıştır. İspanya, Fas çölünden geri çekilmiş, burası Fas ve Moritanya arasında paylaşılmıştır. “Silahlı kuvvetler

²⁰Said Es-Sadiki, *Fas Ordusunun İki Dönemi ve Tek Düzeni*, s. 6.

²¹Muhammed Abdulhalik Kaşkuş, “Ordunun Politik Rolünün Sınırları”, *Demokrasi Dergisi*, sayı 52, (Ekim, 2013), s. 52.

orayı Fas krallığına katmak için çölün kuzeyine girmiştir.”²² Çölde talep edilen sınıra giren Polisario, sorunu askerileştirmiş ve Fas ordusunun 1991 yılına kadar devam eden silahlı bir çatışmaya girmesine yol açmıştır. Daha sonra BM denetiminde iki taraf arasında ateşkes imzalanmıştır. Bununla birlikte ordu hala çölde geniş çaplı konuşlandırılmaktadır ve bir yandan Fas ve diğer yandan Cezayir-Polisario arasındaki sorun devam etmektedir.

Öte yandan ordu, 1973'te Siyonist oluşuma karşı olan savaşlarında Mısır ve Suriye'nin yanında savaşmak için askeri bir birliğe dahil olarak Arap meselelerinde Fas'tan taraf olarak alınan kararların uygulanmasında katkıda bulundu. Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesinden sonra Suudi Arabistan'ı korumak için Körfez'e askeri birliklerini yönlendirdi. Yemen'de meşrutiyyetin yeniden kazanılması davasıyla ilgili Suudi Arabistan'ın yönettiği “Kararlılık Fırtınası” operasyonuna katkısının yanı sıra Birleşik Arap Emirlikleri'ne askeri yardım hattından destek vererek DAESH örgütü ile yapılan savaşa da katıldı.²³

Ordu, sivil görevler kapsamında dış politika kararlarının uygulanmasına katkıda bulunmuştur. Ayrıca ordunun Kongo, Bosna, Kosova, Fildişi Sahili ve Orta Afrika'da barışı koruma operasyonlarındaki askeri oluşumlara katıldığına dikkat çekmekteyiz. Ordu Gazze, Ürdün'ün Zaatarı örneğinde olduğu gibi Haiti ve Nijer'deki doğal afet mağdurlarına insani yardım veya seyyar hastanelerde yardım hizmeti de sağlamıştır.

2. Askeri Otorite Üzerinde Sivil Denetimin Olmaması

Askeriye, Fas için “Kara kutu” ya da “Dilsiz” olarak anılır. Krallıkla doğrudan bağlantılı olmasıyla da “kutsal sırlar” içerir. Anayasalar, bir önceki anayasaya kadar kralı kutsamaya devam etmiştir. Askeriye, sivil kuruluşlara olan bağlılığıyla da bir saygınlık elde etmiştir. Silahlı kuvvetler üzerinde sadece kralın egemenliği bulunmaktadır. Çünkü kral, bütün kurumların en yücesidir ve her şeyden önce devletin başıdır.

Anayasada kraliyet kurumunun kendisinin de tartışılmış olmasına rağmen, Fas anayasasında yapılan bütün değişikliklerde, ordunun anayasadaki tutumunun genel siyasi tartışmalarda ya da siyasi partilerde gündeme getirildiği hiçbir zaman görülmemiştir. Ordu, siyasi rejimde askeriyyenin rolünü belirleyen anayasal çerçeve kapsamında sivil-askeri tartışmaların dışında kalmıştır.

²² Pierre Ver Mourin, **Fas Geçiş**, Çeviri: Ali Ayt Himad, (Fas: Tarık Yayınları, 2002), s. 199.

²³ İhsan El-Hafizi, “Fas ve Kararlılık Fırtınası'nın Askeri Doktrinindeki Değişimi”, **Arap Siyaset Dergisi**, sayı 14, (Mayıs 2015), s. 97.

Orduyu bir önceki anayasanın sınırlarına göre düzenleyen yasal metinler, parlamentodan geçmedi. Ancak kral, en yüce lider sıfatıyla bunları çıkardı. Parlatmentonun askeriyeği denetleme yetkisi yoktur. Zira milletvekilleri, siyasi denetim kapsamında yürütme otoritesine müdahale edemezler, askeri faaliyetler konusunda öneride bulunabilirler. Aynı durum mali kontrol için de geçerlidir. Çünkü ordunun bütçesi parlamento tarafından tartışılmaz. Aynı zamanda krallık sarayının bütçesi de bu kapsamdadır, öyle ki üzerinde değişiklik yapılması hatta eleştirilmesi bile mümkün değildir. Askeriye, idari ve adli kontrol çerçevesinde kamu maliyesinin denetimine tabidir.

Ayrıca, özellikle gizli dosyaların açıklanması söz konusu olduğunda, askeriyeğden medya olarak eleştirel bir görüş almaya yaklaşmak zordur. Ancak son yıllarda basın ve ordu arasındaki ilişki, kopukluk evresinden çatışma evresine girmiştir. Bu bağlamda gazeteciler, iki kurum arasında çizilen kırmızı çizgilere uymamaktadır. 2008 yılında "El-Vatan El-An" gazetesi gizli güvenlik belgelerini yayınlamıştır.

Fas ordusu, kahramanlık olgusuna dayanmadan yüce bir statüye sahiptir. BM, İsrail ve hatta Mısır gibi bazı devletler de orduyu halkın zihnine kurmaya çalışır. Ordusunun, kendisini vatanperver bir efsane ya da kahramanlık ve cesaret kaynağı olarak tanıtmaya gerekmez. Bu nedenle imajını iyileştirmek için, medya kampanyalarına, olağanüstü çabalara ya da yüksek bütçeler elde etmek için sivil kuruluşlara baskı yapmaya ihtiyaç duymaz. Ordunun yapılması sadece kralın otoritesindedir, bu otorite de elindeki en uygun potansiyeli ortaya koymak için yeterlidir.

3. Kesişme Noktasında Askeri ve Siyasi Tabaka

Fas'ta devlet rejimi, askeri ve siyasi iki zümre arasında hem kan bağı ve akrabalık, hem de evlilik yoluyla akrabalıklarla iç içe, karmaşık ilişkilere dayanmaktadır. Müslümanların emiri ve kraliyet silahlı kuvvetlerinin başkomutanı olarak kralın hükmettiği devlet mantığına göre, Fas'taki hem askeri hem de siyasi egemen sınıf, tüm alanları tekelleştirip, askeri ve siyasi rolleri kendi içlerinde dağıtan sınırlı aileler arasında akrabalıklar, dostluklar ve çıkarlar bloğu oluşturuyor.²⁴ Çünkü siyasal sisteme göre krala olan yakınlık; kralın yakınlığı derecesine göre belirlenen özel bir otoritede, askeri şahsiyetlerin kazanılmasında önemli bir rol oynar.²⁵

²⁴ Muhammed Şakir, *Fas'ta Askeri Tabaka ve Otoritenin Ayrıcalıkları*, İlk Baskı, (Fas: Deftter ve Bakış Açısı Yayınları, 2011), s. 83.

²⁵ Muhammed Şakir, *Fas'ta Askeri Tabaka ve Otoritenin Ayrıcalıkları*, İlk Baskı, (Fas: Deftter ve Bakış Açısı Yayınları, 2011), s. 78.

Bazıları askeri tabakayı, siyasi tabakanın bir bölümü olarak kabul etmişlerdir. Bu görüş, kralın başkanlık ettiği ya da siyasi boyuttaki milli münasebetler ve olaylarda, siyasilerin yanında yer alan askerlerin belgelendirilmesiyle desteklenebilir. Ancak bu, ordu zümresini, güç ve egemenlik kıstasında askeri bir tabaka olarak dikkate almak anlamına gelmez. Fas'ta ideolojik ya da dini eğilimleri kontrol eden askeri bir tabaka mevcut değildir. Fakat bu bilgi ışığında askeri tabakanın laik olduğunu söylemek de yanlış olur.

Fas askeri zümrenin sosyal kökenleri açısından, eğer geçmişte ordu, orta sınıf ve yoksul kimselerden oluşturulsa, üst sosyal tabaka ilişkisi, askeri zümrenin kendi ayrıcalıklarını ve pozisyonlarını korumak için üst düzey askerlerle yakınlaşmaları şeklinde tezahür etmekle sınırlı kalırdı. Ordunun bugünkü sosyal kökenleri ise, Fas'ta evlilik yoluyla oluşturulan akrabalık ilişkileri ile askerlerin üst tabakanın parçası haline geldiği sosyo-politik dönüşümleri içerir.

Askeri zümre ilişkisinin seyri, takas yöntemine göre şekilleniyor ve askerlere hem toplumsal hem de bireysel olarak belirli maddi imkânlar sağlayarak takas aracılığıyla onların siyasi sadakatini kazanmalarına dayanıyor. Bunlar, kazançlı maaşların yanı sıra otomobiller için gümrük maliyetleri, eğlence eşyaları, eğitim kursları için yurt dışı seyahati ve askeri görevlendirme vb. imkânlardır.²⁶ Askeri kariyerin dışında ise, askeri zümrenin öngörülebilir bazı siyasi etkileri olabilir. Bu da askeri liderlerin yürütme, yasama ve parti çalışmalarına nüfuz etme gibi politik yetkileri emeklilerden devralması şeklindedir. Fakat ordunun siyasal sisteme müdahale etmesi bir yandan kraliyet aktörünün egemenliğini güçlendirmiş, diğer yandan da siyaseti kişiselleştirerek parti yapısını zayıflatmaya çalışmıştır.

Ordunun ayrıcalıklı durumu, orduya özel bir konum kazandırsa ve askerlere Fas toplumunda bir üstünlük verse bile, paralel bir askeri devlet oluşumuna karşı Fas'ı güçlendirmek için krallık güvencelerini sağlamlaştıran sivil kültürü kullanarak toplum üzerinde bir egemenliğe sahip olamaz.

Yeni anayasaya göre, askeri ve sivil tabaka arasındaki yakınlık boyutları, askerleri güvence altına alan yasanın çıkmasıyla genişledi. Bu yasa 5. madde gereğince ordu mensuplarına siyasi, sendikal, ya da dini olarak bir yere bağlı olmayan sivil toplum kuruluşları kurma, yahut bunlara dahil olma imkanı vermiştir. Sivil kurumların önceliklerinin örtüştüğü göz önüne alındığında bu mekanizmaların, askerleri siyasi yaşamdan ve kamu işlerinden daha çok, birbirleriyle yakınlaştırması beklenmektedir. Özellikle de aktif sivil kurum-

²⁶Hamdi Abdurrahman, **Afrikalı zümre**, s. 43.

ların çoğu ya siyasi partilere bağlıdır, ya da bunlardan etkilenmiştir. Bu nedenle, devlet tarafından ordunun sivil faaliyetlerinin sıkı bir denetime tabi tutulması ve askeri kurumdaki iç yasalarla kısıtlanması gerekmektedir.²⁷ Askeri tabaka ile sivil tabakaların bir noktada bir araya gelip bir noktada ayrılığa düşmesi, ordunun iç çerçevesinde sınırlı kalmalı ve sivil unsurlarla dış koordinasyon boyutuna varmamalıdır.

4.Sivil-askeri entegrasyonu ve ordunun askeri olmayan faaliyetleri

Fas ordusu özellikle askeri yoldan, hatta konuyla bir ilgili anayasal tüzük olmasa da sivil hayatın içinde yer alıyor. Silahlı kuvvetler, "hem askeriye-nin rolünü artırarak hem de sivil otoriteler ile ilgili belirli amaçlara ulaşmak için bir araç olarak"²⁸ askeriye-yi kullanarak kamu iç işlerine karışmaktadır. Askeriyenin sosyal ve ekonomik rolü, Kral II. Hasan'ın askeri tabakayı kamu işlerinin idaresine getirdiğinde belirginleşti. "Le Petit Marocain" dergisinin 15 Mart 1966 sayısında kendisinin şu ifadeleri yer aldı: "Askeri subayları bakan, işçi ve otoriteler olarak ülke yönetimine dâhil ettik. Çünkü ordumuz, İçişleri Bakanlığı'nın oluşumuna katkıda bulundu, dolayısıyla biz de ülke yönetiminde subayların özelliklerinden ve fiziksel yeteneklerinden faydalanmakta kararlıyız."²⁹

Ordu, kendisinin disiplini ve organize oluşu ile askeriye-nin de üstündeki görevlerle ilgilenmesi gerektiğini öngörmektedir. Ordunun kalkınmadaki rolünü savunanların tezi de aynısını söylemekte, hatta ordunun onu siyasi komplolara av edebilecek işsizlikten kaçınması, milli kalkınma çabalarına dahil olması ve teknik becerilerinden toplumun faydalanması gerektiğinin altını çizmektedir. Bu bağlamda ordu, eğitim (okuma-yazma seferberliği ve okullar inşa etme), sağlık (çocuklar ve hatta hayvanlar için aşı kampanyalarına katılım), kamu ve idari işler alanlarında pek çok görev üstlenmektedir.³⁰ Aynı zamanda, sellerden, kar yoğunluklarından ya da aşırı soğuktan kaynaklanan doğal afetlerin sonuçlarıyla başa çıkmaya da katkıda bulunur. Silahlı kuvvetler, burada helikopterler aracılığıyla zarar görenlere gıda yardımı sağlar ve uzak bölgelerdeki askeri hastaneleri donatır.

İlaveten Samuel Huntington'ın bildirdiği üzere profesyonel bir orduya dönüşmesi arkaplanında silahlı kuvvetler için yeni görevler oluşturuldu. Bu

²⁷ Sait Es-Sadiki: *Fas Ordusunun Gelişimi*, s. 11.

²⁸ Yehuda bin Mayir, *İsrail'de Sivil- Askeriye İlişkileri*, s. 34.

²⁹ Muhammed Şakir, *Fas'ta Askeri Tabaka ve Otoritenin Ayrıcılıkları*, s. 89.

³⁰ Nureddin Zimam, *Siyasi ve Kalkınma Güçleri- Üçüncü Dünya Sosyolojisi Çalışması*, (Cezayir: Arap Yazarlar Yayınevi, 2003), s. 285.

kapsamda ordu birlikleri 2005-2007 yılları arasında yasadışı göçle mücadeleye katıldı. Ordu, 2007 yılında terörle mücadele kapsamında Kazablanka kentinde sokaklara indi. Bu mücadele, 2014 yılında başlayan “tedbir” programıyla da Fas’ın en büyük şehirlerini kapsadı.

Özetle, askeriye'nin vazifesi geliştirici, ya da kurtarıcı bir boyutta değil, savunma boyutundadır. Kaydedilen tecrübeler ise, askeriye'nin tabii rolünden ayrılması, aksi yönde sonuçları doğurduğunu göstermiştir.³¹ Bu doğrultuda ordunun askeri mücadele ruhu zayıflamıştır. Silahlı kuvvetlerin sivil faaliyetlere entegrasyonu, bazı yönlerden sadece içeride sınırlandırılmamakta, “insani diplomasi” çerçevesinde ülkenin dış ilişkilerini de kapsamaktadır.

5. Reform Bağlamında Ordu

Özellikle değişim için sokak taleplerine yanıt olarak gelen 2011 anayasasından sonra yeni bir dönem ışığında Fas'ta yaşanan siyasi gelişmeler göz önüne alındığında, bunu akabinde bir askeri değişim izleyebilir mi? Çünkü askeri sektördeki reformlar siyasi reformların nihayetinde gelir. Belki de “Fas baharı” hükümetin yücelttiği “yolsuzlukla mücadele” sloganı altında açılması muhtemel olan dosyalardan biri, orduyu bireyselleştiren önceki gelir politikalarına dayanan askeri himaye sistemidir. Gelir politikaları, hala ayrıcalıklarla, kazançları yönetmektedir. Bu kazançlar ise olmadığı takdirde ülkeyi katlanamayacağı finansal yük seviyelerine ulaştırabileceğinden dolayı vazgeçilemezdir.

Siyasi ve ekonomik baskıların artması, küreselleşmenin olumsuz sonuçları, uluslararası ekonomik durgunluk, polis güçlerinin alıkoyması, IMF'nin kuralları ve getirdikleri neticesinde er ya da geç askeriye mensuplarına verilen pek çok ayrıcalıklı hizmetler ve avantajlar geri alınacaktır.³² Ancak, politik sürece eşlik edebilecek bu tür liberal düzenlemeler, geleneksel olarak baskın bürokratik askeri zümreyle çatışmaya giremez. Fakat “Asker ve Devlet” isimli kitabında Samuel Huntington'a göre ordu ve sivil arasındaki temel farkı iki grupta kategorize etmiştir. İlk grup genellikle muhafazakâr eğilimleri benimserken, ikinci grup genellikle liberal eğilimleri benimsemektedir.³³

Enflasyon, temel gereksinim maddelerinin fiyatlarının artışı, satın alım gücünün ve milli paranın değerinin düşmesi sebebiyle yayılacak olan mad-

³¹ Abdulilah Bilkaziz, “Ordu ve Otorite Arasındaki İlişki Dengesinde Siyaset” s. 33.

³² Manzar Süleyman, *Orduya Bakış Açısı*, s. 91-92.

³³ Es-Seyyid Yasin, “Sivil-Askeriye İlişkileri Sorunsalı”, *Demokrasi Dergisi*, sayı 52, (Ekim 2013), s. 41.

di sarsıntılar, istikrarın bozulmasına yol açacaktır. Askeriye mensuplarının serzenişi daha şiddetli olacak ve sokak kitlelerine katılmaları daha hızlı gerçekleşecektir.³⁴

Ayrıca mali düzeyde harcamalar, özellikle hükümetin mali dengeleri koruyan kemer sıkma politikaları konusundaki gerekçeleri ışığında, kontrol edilerek ve askeri bütçenin ihtiyaçları karşılama gücü artırılarak gözden geçirilmelidir. Karşılıklı caydırıcılığın artması ve konvansiyonel çatışmaların azalmasıyla savaş ihtimallerinin azalması ekonomik rekabeti beraberinde getirir. Özellikle Fas'ın askeri kuvvetlere olan ihtiyacını artıran bölgesel etkileşimlere dahil olmaması kapsamında, mecburiyetlerin ve silah ithalatının tekrardan düzenlenmesi gerekir.

Sonuç

Yukarıdakiler aracılığıyla ağırlıklı olarak şu sonuçlara ulaşılabılır.

- Ordu, ülkeyi koruma, güvenliğini ve istikrarını muhafaza etme meşruiyetini bünyesinde bulunduran kraldan yasal olarak bağımsız değildir.
- Siyasi olarak ordu, Fas'ın karşılaştığı ve karşılaştacağı sorunlara müdahale ederek siyasi rejimde söz sahibidir. Kraliyet kurumu, askeriye hâkimiyeti altına alır ve askeriye faaliyetlerini kontrol eder.
- Ordunun uluslararası savaş ve barış görevlerine odaklanmasının paralelinde yerel rollerden bağımsızlığı düşünülemez. Ordu, kraliyet sivil otoritesinin kontrolü dışında bırakılamaz. Ordunun, daha büyük oranda siyasi süreçlere katılımını engellemek için yetkilerinin genişletilmesine imkân verilemez.
- Eğer ordu, yeni tehdit sorunlarını gidermek için gücünü artırma anlayışı ile teşkilatını yeniden yapılandırmayı ve organize etmeyi içeren kapsamlı kurumsal reforma ihtiyaç duyuyorsa, bahse konu olan bu reform orduyu demokratikleştirecektir. İlk olarak vatandaşlık ve sorumluluk değerlerini yükselten modern bir askeri eğitimi benimseyerek bünyesinde demokrasi kültürünü yaymalı, ikinci olarak ise çevresi ile olan ilişkisinde ordunun mirasını ve birikimini tüm askeri medya dergileri veya web siteleri vb. ile paylaşarak kurumu halka açmalıdır.

³⁴Manzar Süleyman, *Orduya Bakış Açısı*, s. 91-92.

Extended Abstract

Civil-Military Relations in Morocco

Is the relationship between the civilian authority and the military authority or between civilians and soldiers based on competition? Throughout history, attempts have been made to ensure the political neutrality of the armed forces. The logic behind this is that when the civilian authority weakens, the army can use the political power. As an institution of the state, the army should not be reduced to a tool of power and a tool of the political power.

In theory, civil-military relations refer to the relationship between the civilian authority and the military authority or the relationship between civilians and military, in terms of whether they are competitive or cooperative, and in terms of either party being dominated by the other, on the basis that the effectiveness of civilian control is capable of rationalizing and demarcating the roles of the army. The issue has been dealt with by the researchers in academia many times.

Researchers are interested in the need for the departure of the military from the preoccupation with politics through the mechanism of civil control based on subjecting the military to the political leadership.

If the Western democracies have settled the relationship of civilians to military through the model of political neutrality of its armed forces, the Third World countries are still living on the rhythm of the political role of the military is not related only to the crisis in the form of direct intervention, but also through a public role in political life.

Except for two coup attempts, and under the Moroccan regime's civil authoritarian system, the army has become constitutionally and politically subordinate to the monarchy, the only actor that combines political and military influence. Although the army has become a tool to support the monarchy by engineering new roles for the army, the civilian power of control embodied by the king is at the same time a safety valve against military intervention in politics, or military elites turn into antagonism with political elites.

It might be stated that the army is not legally independent from the king, which has the legitimacy of protecting the country, protecting its security and stability. In parallel with the military's focus on global war and peace missions, its independence from social roles cannot be considered. The army cannot be excluded from the control of the royal civilian authority. It is not possible to expand the powers of the military to prevent the participation of

the army in the political process to a greater extent. If the military needs a comprehensive reform of its organization, with the understanding of increasing its power to address threats and restructuring and organizing its structure, this reform will democratize the army.

First of all, by adopting a modern military training that elevates the values of citizenship and responsibility, it should spread the culture of democracy, and secondly, in the relationship with the environment, the military's heritage and accumulation, all military media magazines or web sites etc. by sharing the institution with the public.

Kaynakça

جميل مطر، المكوّن العسكري في صنع السياسة الخارجية... النموذج الأميري، 5 مايو 2015:

<http://assafir.com/Article/18/405669/AuthorArticle>

- . فؤاد الآغا، علم الاجتماع العسكري، الطبعة الأولى، الأردن: دار أسامة للنشر والتوزيع، 2008، ص214.
- . ليلى سيد مصطفى أرباب، «الجيش والاستقرار السياسي في السودان»، *المجلة العربية للعلوم السياسية*، العدد 36 (خريف 2012)، ص9.
- . يهودا بن ماير، *العلاقات المدنية العسكرية في إسرائيل*، ترجمة مصطفى الرز، (مصر: مكتبة مدبولي، 1998)، ص23. المرجع نفسه.
- . عبد الإله بلقزيز، «السياسة في ميزان العلاقة بين الجيش والسلطة»، في: *الجيش والسياسة والسلطة في الوطن العربي*، الطبعة الأولى، (لبنان: مركز دراسات الوحدة العربية، 2002)، ص18.
- . علي الدين هلال ونيفين مسعد، *النظم السياسية العربية المعاصرة-قضايا الاستمرار والتغيير*، الطبعة الرابعة، (لبنان: مركز دراسات الوحدة العربية، 2008)، ص66.
- . محمد شقير، *المؤسسة العسكرية بالمغرب-من القبيلة الى العصرية*، (المغرب: أفريقيا الشرق، 2008) ص131.
- . ينص الفصل 45 في فقرته الأولى على ما يلي: «يحدث مجلس أعلى للأمن، بصفته هيئة للتشاور بشأن استراتيجيات الأمن الداخلي والخارجي للبلاد، وتدير حالات الأزمات، والسهر أيضا على مأسسة ضوابط الحكامة الأمنية.»
- . عمر بندورو، *النظام السياسي المغربي*، الطبعة الأولى، المغرب، 2002، ص78.
- . لمزيد من التفاصيل يرجى الرجوع إلى، *المعطي منجيب*، «القوات المسلحة الملكية والسياسة-نحو تسييس دور الجيش بالمغرب»، *مجلة وجهة نظر*، العدد 35 (شتاء 2008)، ص9.
- . حمدي عبد الرحمان، «النخبة الإفريقية...تحدي العسكرة وتسليح السياسي»، *مجلة الديمقراطية*، العدد 53 (يناير 2014)، ص43.
- . عبد الرحيم العطري، *صناعة النخبة بالمغرب*، الطبعة الأولى، (المغرب: منشورات دفاتر وجهة نظر، 2006)، ص238.
- . منذر سليمان، «وجهة نظر حول الجيش والسياسة في الوطن العربي»، في: *الجيش والسياسة والسلطة في الوطن العربي*، الطبعة

- الأولى، (لبنان: مركز دراسات الوحدة العربية، 2002)، ص-ص85-86.
- . بيير فير مورين: تاريخ المغرب منذ الاستقلال، ترجمة عبد الرحيم حزل، (المغرب: أفريقيا الشرق، 2010) ص78.
- . سعيد الصديقي، تطور الجيش المغربي-عهدان ونهج واحد، تقرير صادر عن مركز الجزيرة للدراسات في 23 مارس 2015، ص7.
- . محمد ضريف، الدين والسياسة في المغرب-من سؤال العلاقة إلى سؤال الاستتباع، (المغرب: منشورات المجلة المغربية لعلم الاجتماع السياسي، 2000)، ص69.
- . لمزيد من التفاصيل يرجى الرجوع إلى رسالة الفقيه البصري موجهة إلى عبد الرحمن اليوسفي عبد الرحيم بوعيد مؤرخة في 8 أغسطس 1974، موجودة على الرابط الإلكتروني:
- http://www.maroc-realites.com/web/maroc-realites-ar/lettre_fqih
- . مصطفى العلوي، مذكرات صحافي وثلاثة ملوك، (المغرب: منشورات أخبار اليوم، 2011)، ص133.
- . سعيد الصديقي: تطور الجيش المغربي-عهدان ونهج واحد، ص6.
- . محمد عبد الخالق قشقوش، «حدود الدور السياسي للجيوش»، مجلة الديمقراطية، العدد 52 (أكتوبر 2013)، ص52.
- . بيير فير مورين، مغرب المرحلة الانتقالية، ترجمة علي آيت حماد، (المغرب: منشورات طارق، 2002)، ص199.
- . إحسان الحافظي: «المغرب وعاصفة الحزم تحولات في العقيدة العسكرية»، مجلة سياسات عربية، العدد 14 (مايو 2015)، ص97.
- . محمد شقير، النخبة العسكرية وامتيازات السلطة بالمغرب، الطبعة الأولى، (المغرب: منشورات دفاتر وجهة نظر، 2011)، ص83.
- . المرجع نفسه، ص78.
- . حمدي عبد الرحمان، النخبة الأفريقية...، ص43.
- . سعيد الصديقي: تطور الجيش المغربي...، ص11.
- . يهودا بن ماير، العلاقات المدنية العسكرية في إسرائيل، ص34.
- . محمد شقير، النخبة العسكرية وامتيازات السلطة بالمغرب، ص89.
- . نور الدين زمام، القوى السياسية والتنمية-دراسة في سوسيولوجيا العالم الثالث، (الجزائر: دار الكتاب العربي، 2003)، ص285.
- . عبد الإله بلقزيز، السياسة في ميزان العلاقة بين الجيش والسلطة...، ص33.
- . منذر سليمان، وجهة نظر حول الجيش...، ص-ص91-92.
- . السيد ياسين، «إشكالية العلاقات المدنية العسكرية»، مجلة الديمقراطية، العدد 52 (أكتوبر 2013)، ص41.
- . منذر سليمان، وجهة نظر حول الجيش...، الصفحة نفسها.